

حوزه علمیه مطلوب از دیدگاه مقام معظم رهبری

پری بابا کشی زاده^۱

چکیده

حوزه علمیه به عنوان کانون اصلی تولید علم دینی و تربیت عالمان اسلام، نقشی اساسی در هدایت جامعه اسلامی ایفا می کند. مقام معظم رهبری با تأکید بر ضرورت تحول و روزآمدی حوزه، ویژگی هایی را برای حوزه مطلوب برمی شمارند که تحقق آن می تواند زمینه ساز پویایی دین و کارآمدی نظام اسلامی باشد. در نگاه ایشان، حوزه مطلوب حوزه ای است متعهد به ارزش های دینی و انقلابی، برخوردار از عمق علمی و اجتهادی، دارای نظام آموزشی و پژوهشی کارآمد و توانمند در پاسخ گویی به نیازهای فکری و اجتماعی جامعه. علاوه بر این، گسترش تبلیغ جهانی، حضور فعال در عرصه های فرهنگی و اجتماعی و اهتمام به اخلاق و معنویت از دیگر شاخص های این الگوی مطلوب به شمار می رود. با این حال، چالش هایی همچون سنت گرایی افراطی، ضعف در برنامه ریزی آموزشی و فاصله از مسائل روز جامعه، تحقق این اهداف را دشوار می سازد. این پژوهش با هدف بررسی شاخص ها و الزامات حوزه مطلوب از منظر رهبر انقلاب صورت گرفته و نشان می دهد که بازنگری در متون درسی، تقویت ارتباطات علمی و اجتماعی، بهره گیری از فناوری های نوین و پرورش طلاب متعهد و بصیر، می تواند مسیر دستیابی به حوزه ای کارآمد و آینده ساز را هموار سازد.

کلیدواژه ها: تحول، حوزه علمیه، حوزه مطلوب، کارآمدی، مقام معظم رهبری.

^۱ - دانش آموخته سطح دو مدرسه علمیه فاطمیه (سلام الله علیها) مشگین شهر

- در حال تحصیل مقطع سطح سه مرکز آموزش های غیر حضوری قم

مقدمه

مقدمه، نقشه‌ای اجمالی برای ورود به پژوهش و دستیابی به نتایج آن به شمار می‌رود. در تاریخ معاصر، حوزه‌های علمیه همواره جایگاهی کلیدی در پاسداری از دین و هدایت فکری جامعه داشته‌اند. اگر در گذشته رسالت اصلی حوزه در آموزش علوم دینی و تربیت فقیهان خلاصه می‌شد، امروزه با پیچیده‌تر شدن نیازهای اجتماعی و فرهنگی، حوزه به نهادی چندبعدی تبدیل شده است که باید پاسخگوی پرسش‌های نوپدید و چالش‌های فکری جهان معاصر باشد. از همین رو، مقام معظم رهبری بارها بر ضرورت تحول و دستیابی به «حوزه مطلوب» تأکید کرده‌اند؛ حوزه‌ای که ضمن حفظ اصالت‌های اجتهادی، بتواند نیازهای جامعه اسلامی و حتی جهان اسلام را برآورده سازد. غفلت از این تحول می‌تواند حوزه را با تهدیدهایی همچون انزوا، بی‌اثر شدن در سیاست‌گذاری فرهنگی و ناتوانی در پاسخ به شبهات روز مواجه سازد. اهمیت این بحث در آن است که حوزه مطلوب نه تنها متولی تربیت عالمان دین است، بلکه نقش تعیین‌کننده‌ای در پایداری هویت دینی و کارآمدی نظام اسلامی دارد. مرور پیشینه پژوهش‌ها نیز نشان می‌دهد که در سال‌های اخیر مطالعات متعددی به بررسی تحول حوزه و نقش آن در جامعه اسلامی پرداخته‌اند. در مقاله‌ای با عنوان «نمودار تحول در حوزه علمیه بر اساس بیانات رهبر معظم انقلاب» آمده است که بیانات ایشان می‌تواند به‌عنوان چارچوبی نظام‌مند برای طراحی الگوی تحول حوزه مورد استفاده قرار گیرد. همچنین پژوهشی در پایگاه حوزه با بررسی دیدگاه‌های رهبری نشان داد که بازنگری در ساختار آموزشی و مدیریتی، شرط لازم برای تحقق حوزه مطلوب است. افزون بر این، مجموعه فیش‌های بیانات مقام معظم رهبری درباره تحول حوزه نشان می‌دهد که تأکید مکرر ایشان بر پیوند حوزه با مسائل اجتماعی، یکی از عناصر اساسی در کارآمدی حوزه به شمار می‌آید. بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که «حوزه مطلوب از دیدگاه مقام معظم رهبری چه ویژگی‌ها و الزامات محوری دارد و چگونه می‌توان برای تحقق آن گام برداشت؟» این پژوهش در پی آن است که با واکاوی بیانات رهبری، تحلیل چالش‌های کنونی و تبیین راهکارها، راهی برای ارتقای جایگاه حوزه در دنیای معاصر فراهم آورد. ساختار مقاله نیز به این صورت تنظیم شده است: در بخش نخست، مبانی نظری و مفهومی پژوهش توضیح داده می‌شود. سپس، شاخص‌های حوزه مطلوب از دیدگاه مقام معظم رهبری تبیین می‌گردد. در بخش پایانی نیز راهکارهای عملی برای تحقق این الگو و تقویت نقش حوزه در جامعه اسلامی مورد بحث قرار خواهد گرفت.

۱- مبانی نظری

از منظر مقام معظم رهبری، «حوزه مطلوب» حوزه‌ای پویا و متعهد است که نه در حصار سنتی بماند و نه از پاسخ‌گویی به نیازهای زمان غافل شود. ایشان در دیدار با طلاب استان تهران تأکید کردند: «بدون مبارزه هیچ‌چیز به دست نمی‌آید. حوزه‌ی علمیه مطلوب را باید با مبارزه به دست آورد. البته مبارزه به معنای زنده باد و مرده باد نیست؛ معنایش مبارزه‌ی سیاسی نیست. مبارزه یعنی تلاش، مجاهدت، گفتن، فکر کردن، همفکری کردن، متشکل شدن»^۲. بر این اساس، مبارزه به معنای حرکت علمی، فکری و تشکیلاتی است که حوزه را از ایستایی و تکرار می‌رهاند و به سمت پاسخگویی فعال به نیازهای جامعه اسلامی سوق می‌دهد. در کنار این نگاه، رهبران پیشین حوزه نیز بر ضرورت تحول تأکید داشته‌اند^۳، تحول در حوزه باید با نگاهی راهبردی و آینده‌نگرانه همراه باشد، زیرا تغییرات سطحی نمی‌تواند پاسخگوی چالش‌های نوین باشد. او نتیجه می‌گیرد که مدیریت راهبردی، تنها راهی است که می‌تواند حوزه را با شرایط اجتماعی، فرهنگی و علمی جدید همسو سازد و زمینه را برای ایفای نقش مؤثرتر فراهم آورد. این دیدگاه، استمرار همان دغدغه‌ای است که همواره در میان بزرگان حوزه وجود داشته است. از سوی دیگر، در نظام اسلامی جایگاه حوزه فراتر از یک نهاد آموزشی صرف است^۴. انقلاب اسلامی موجب شد حوزه‌ها بار دیگر به جایگاه اجتماعی - فرهنگی خود بازگردند و به‌عنوان بازوی فکری و تربیتی نظام عمل کنند. در این چارچوب، حوزه مطلوب حوزه‌ای است که علاوه بر تدریس علوم دینی، در عرصه عمومی حاضر باشد، به شبهات پاسخ دهد و موتور تولید فکر و اندیشه در جهت آرمان‌های انقلاب اسلامی به شمار آید.

۲- ویژگی‌های حوزه مطلوب از دیدگاه رهبر انقلاب

حوزه مطلوب از منظر رهبر انقلاب مجموعه‌ای از ویژگی‌های کلیدی است که زمینه‌ساز پویایی، اثرگذاری و پاسخگویی حوزه به نیازهای جامعه اسلامی می‌باشد. مهم‌ترین این ویژگی‌ها شامل تعهد دینی و انقلابی، علمی و اجتهادی بودن، نظام‌مند بودن، کارآمدی اجتماعی، جهانی‌سازی معارف و اخلاق و معنویت است. هر یک از این ویژگی‌ها نقش ویژه‌ای در تربیت طلاب متعهد و ارتقای سطح علمی و اجتماعی حوزه دارد. در ذیل این مقاله، برخی از این ویژگی‌ها به تفصیل مورد بررسی قرار گرفته و تحلیل می‌شوند تا ابعاد مختلف حوزه مطلوب از دیدگاه رهبر انقلاب روشن گردد.

^۲ خامنه‌ای، بیانات در دیدار طلاب استان تهران، ص ۲.

^۳ موسوی، مدیریت راهبردی و نقش آن در تحول حوزه علمیه، ص ۴۵.

^۴ حبیبی، نقش انقلاب اسلامی در تحول حوزه‌های علمیه، ص ۸۷.

۲-۱ تعهد دینی و انقلابی

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در دیدار با طلاب و فضلا و اساتید حوزه علمیه قم بر ضرورت تعهد دینی و انقلابی در حوزه‌های علمیه تأکید کردند و بیان داشتند که حوزه و روحانیت نسبت به نظام دینی بی‌تفاوت نیستند و هیچ روحانی نمی‌تواند نسبت به نظامی که بر اساس اسلام پدید آمده است، بی‌تفاوت باشد. ایشان افزودند که حوزه مطلوب، حوزه‌ای است که هویت دینی خود را حفظ کرده و همزمان نسبت به مسائل روز و تحولات اجتماعی آگاه باشد، زیرا روحانیت موظف است هدایت جامعه اسلامی را بر عهده داشته باشد. این تعهد نه تنها شامل سطح فردی بلکه در سطح جمعی و تشکیلاتی نیز اهمیت دارد، به گونه‌ای که حوزه بتواند با تکیه بر اصول انقلابی و آموزه‌های دینی، نقش مؤثر خود را در تربیت نسلی متعهد و آگاه ایفا کند و مانع از انحراف جامعه اسلامی از مسیر صحیح شود. اهمیت این نکته از آنجا روشن می‌شود که تعهد دینی و انقلابی، زمینه‌ساز پایبندی به آرمان‌های انقلاب اسلامی و استمرار حرکت صحیح کشور است.^۵

رهبر انقلاب اسلامی در ادامه به ضرورت بصیرت سیاسی و حضور فعال حوزه‌ها در مسائل اجتماعی اشاره کردند و گفتند که علما و روحانیون باید با کسب آگاهی‌ها و صلاحیت‌های لازم، خود را برای ایفای مسئولیت‌های تعیین‌کننده در جامعه آماده کنند. ایشان تأکید کردند که حوزه‌ای که نسبت به مسائل سیاسی و اجتماعی جامعه بی‌تفاوت باشد، نمی‌تواند نقش هدایتگری خود را به درستی ایفا کند و وظیفه‌اش در تربیت نیروهای مؤمن و بصیر ناقص خواهد ماند. بنابراین، کسب بینش سیاسی، شناخت نیازهای جامعه و حضور مؤثر در عرصه‌های اجتماعی، بخشی از تعهد دینی و انقلابی حوزه است و به طلاب امکان می‌دهد تا علاوه بر تحصیل علوم دینی، با واقعیت‌های جامعه نیز مواجه شوند و راهکارهای مبتنی بر فقه و اخلاق اسلامی ارائه کنند.^۶

حضرت آیت‌الله خامنه‌ای همچنین «هدایت دینی» و «هدایت سیاسی» را دو وظیفه مهم روحانیت دانستند و تأکید کردند که استمرار حرکت صحیح و انقلابی کشور بدون حضور مستمر روحانیت امکان‌پذیر نیست. ایشان بیان کردند که علما باید با تحلیل دقیق مسائل جامعه و شناخت فرصت‌ها و تهدیدهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی، مسیر صحیح هدایت جامعه را فراهم کنند و همواره در کنار مردم و مسئولان حضور داشته باشند. این هدایت شامل ارائه رهنمودهای علمی، فقهی و اخلاقی و نیز حضور عملی در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی است تا جامعه بتواند بر پایه اصول دینی و انقلابی، مسیر پیشرفت و تعالی را دنبال کند. چنین نقش‌آفرینی، هم حوزه را پویا می‌سازد و هم اعتماد عمومی نسبت به روحانیت را تقویت می‌کند.^۷

^۵ خامنه‌ای، بیانات در دیدار طلاب و فضلا و اساتید حوزه علمیه قم، ص ۲.

^۶ خامنه‌ای، رهبر انقلاب در دیدار طلاب حوزه علمیه، ص ۴۵.

^۷ خامنه‌ای، تبیین سه مسئولیت مهم روحانیت، ص ۳۷.

رهبر انقلاب اسلامی در نهایت به حضور فعال حوزه‌ها در عرصه خدمات اجتماعی تأکید کردند و افزودند که طلاب و روحانیون باید در فعالیت‌های اجتماعی، مدرسه‌سازی، بیمارستان‌سازی، کمک به مردم در حوادث و دیگر خدمات مؤثر حضور داشته باشند تا هم نیازهای مردم برطرف شود و هم نیروهای مردمی برای خدمت‌رسانی به صحنه آورده شوند. ایشان بیان کردند که این حضور میدانی، روحانیت را از انزوا دور کرده و باعث همبستگی اجتماعی و تقویت ظرفیت‌های فرهنگی و تربیتی می‌شود. حوزه‌ای که بتواند به طور همزمان در آموزش، پژوهش و خدمات اجتماعی فعال باشد، موتور اصلی تولید فکر و اندیشه در جامعه اسلامی خواهد بود و نقش آن به عنوان مرجع اخلاقی و علمی تثبیت می‌شود.^۸

۲-۲ علمی و اجتهادی بودن

در دیدگاه مقام معظم رهبری، حوزه علمیه مطلوب باید نهادی علمی، اجتهادی و پاسخ‌گو به نیازهای جامعه باشد. معظم‌له بارها تأکید کرده‌اند که فقه و اصول نباید صرفاً در حد مباحث سنتی باقی بماند، بلکه باید عمق پیدا کند و توانایی مواجهه با مسائل نوظهور اجتماعی، سیاسی و فرهنگی را داشته باشد. به همین دلیل، ایشان بر ضرورت توجه به میان‌رشته‌ای‌ها تأکید می‌کنند و معتقدند که علوم انسانی، علوم اجتماعی و حتی علوم طبیعی می‌توانند در فرایند اجتهاد نقش ایفا کنند. چنین نگاهی باعث می‌شود که حوزه نه تنها از سطحی‌نگری دور شود، بلکه در پیوند با مسائل واقعی جامعه، فقه را به ابزار هدایت‌گر برای تمدن اسلامی تبدیل نماید.^۹

رهبر انقلاب اسلامی همچنین بر لزوم تحول در نظام آموزشی حوزه‌های علمیه تأکید دارند. ایشان معتقدند که نظام تعلیم و تعلم باید بازنگری شود تا از اتلاف وقت طلاب جلوگیری گردد و آن‌ها با مهارت‌های لازم برای پاسخ‌گویی به نیازهای روز تربیت شوند. به‌زعم ایشان، دروس حوزه باید با اقتضائات جامعه معاصر هماهنگ گردد؛ زیرا حوزه‌ای که صرفاً در گذشته متوقف بماند، توانایی ایفای نقش در آینده را نخواهد داشت. این تحول، شامل بازنگری در متون درسی، شیوه‌های تدریس و حتی نحوه ارزیابی علمی طلاب است. به همین دلیل، رهبر انقلاب تأکید دارند که حوزه مطلوب باید پویا، زمان‌آگاه و کارآمد باشد.^{۱۰}

از سوی دیگر، مقام معظم رهبری تبلیغ را یکی از ارکان اساسی حوزه می‌دانند. ایشان تصریح دارند که تبلیغ نباید به شکل سنتی محدود بماند، بلکه باید علمی، هنری و متناسب با ابزارهای نوین ارتباطی صورت گیرد. در این مسیر، آشنایی طلاب با روان‌شناسی اجتماعی، رسانه، هنر و فنون ارتباطی ضرورت دارد تا بتوانند معارف اسلامی را با زبان روز و متناسب با نیاز نسل جدید منتقل کنند. در نگاه ایشان، تبلیغ علمی می‌تواند

^۸ خامنه‌ای، الزامات رسیدن به حوزه علمیه مطلوب در نگاه رهبر انقلاب، ص ۵۲.

^۹ حبیبی، نقش انقلاب اسلامی در تحول حوزه های علمیه، ص ۸۵.

^{۱۰} خامنه‌ای، الزامات رسیدن به حوزه مطلوب در نگاه رهبری، ص ۲۲.

سازوکارهای دقیق برای گزینش و پرورش آنان ضروری است. در سیاست‌های کلی ایجاد تحول در آموزش و پرورش که توسط مقام معظم رهبری ابلاغ شد نیز تأکید شده است که معلمان باید با انگیزه، کارآمد، خلاق، متدین و انقلابی باشند، زیرا این ویژگی‌ها ضامن کیفیت تربیت نسل آینده محسوب می‌شود. این نکته درباره حوزه نیز صادق است و بدون اساتید تراز انقلاب، نمی‌توان انتظار داشت حوزه‌ها به جایگاه مطلوب برسند^{۳۳}، اهتمام به تبلیغ نوین یکی از مهم‌ترین راهکارهای پیشنهادی رهبر انقلاب برای حوزه مطلوب است. ایشان تبلیغ را صرفاً محدود به منبر سنتی نمی‌دانند و تأکید دارند که امروز طلاب باید با ابزارهای رسانه‌ای، فضای مجازی و عرصه بین‌الملل آشنا شوند تا بتوانند پیام اسلام و انقلاب را به شکلی کارآمد منتقل کنند. ایشان بر ضرورت شناخت تحولات تبلیغی روز، تسلط بر ابزارهای هنری و رسانه‌ای و توانایی مقابله با تهاجمات تبلیغی دشمنان تأکید دارند. این امر نشان می‌دهد که تبلیغ در نگاه رهبری یک عرصه پویا و جهانی است و حوزه‌های علمیه باید به گونه‌ای تربیت نیرو داشته باشند که بتوانند در سطح بین‌الملل به تبیین مبانی اسلام و انقلاب بپردازند.

^{۳۳} خامنه‌ای، سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش. ص ۵.

نتیجه‌گیری

حوزه علمیه در طول تاریخ اسلام و ایران همواره جایگاه رفیعی در پاسداری از دین، هدایت فکری جامعه و تربیت عالمان برجسته داشته است. با پیروزی انقلاب اسلامی، این نقش دوچندان شد و حوزه به‌عنوان پشتوانه فکری و اعتقادی نظام اسلامی، مسئولیتی خطیر در عرصه‌های علمی، فرهنگی و اجتماعی بر عهده گرفت. از این منظر، ضرورت بازتعریف «حوزه مطلوب» نه‌تنها یک دغدغه درونی، بلکه یک ضرورت تاریخی و تمدنی است. مقام معظم رهبری در سخنان متعدد خود بر این نکته تأکید کرده‌اند که حوزه باید پویا، انقلابی، علمی و کارآمد باشد تا بتواند در برابر تحولات جهانی و نیازهای روز جامعه پاسخ‌گو باقی بماند. حوزه مطلوب از نگاه ایشان حوزه‌ای است که در آن عمق علمی با تعهد دینی و انقلابی در هم آمیخته باشد. این حوزه نمی‌تواند صرفاً به آموزش سنتی اکتفا کند و از تحولات علمی و اجتماعی غفلت ورزد، بلکه باید با نظام‌مندی در آموزش و پژوهش، توجه به میان‌رشته‌ای‌ها، تولید علم کاربردی و ایجاد ارتباط مؤثر با دانشگاه و جامعه، نقش‌آفرینی کند. علاوه بر آن، کارآمدی اجتماعی حوزه در پاسخ‌گویی به مسائل فرهنگی، اخلاقی، سیاسی و اجتماعی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است؛ چراکه حوزه تنها در صورتی می‌تواند رسالت تاریخی خود را ادامه دهد که در متن جامعه حضور داشته باشد و برای پرسش‌ها و چالش‌های نوین راه‌حل ارائه کند. در عین حال، چالش‌هایی چون سنت‌گرایی افراطی، نوگرایی بدون پشتوانه علمی، ضعف برنامه‌ریزی آموزشی و تهدیدهای فرهنگی جهانی، مانع تحقق کامل این چشم‌انداز هستند. عبور از این موانع نیازمند بازنگری در ساختارها، ارتقای سطح استادان، تقویت نظام پژوهش و تبلیغ نوین، و به‌ویژه اهتمام به تهذیب اخلاقی و معنوی طلاب است. تحقق این اهداف، حوزه را به نهادی کارآمد، تمدن‌ساز و جهانی بدل خواهد کرد که نه‌تنها پاسخ‌گوی نیازهای داخلی است بلکه می‌تواند پیام اسلام ناب را در عرصه بین‌الملل عرضه کند. حوزه مطلوب از نگاه مقام معظم رهبری، حوزه‌ای است در تراز انقلاب اسلامی؛ یعنی نهادی زنده، پویا، علمی و متعهد که هم پاسدار اصالت‌های دینی است و هم پرچمدار حرکت تمدنی به سوی آینده‌ای روشن. این چشم‌انداز، وظیفه‌ای تاریخی را پیش روی حوزویان قرار می‌دهد تا با مجاهدت علمی و اخلاقی، مسیر تحقق این الگو را هموار سازند.

منابع و مأخذ

۱. حبیبی، ظفر. نقش انقلاب اسلامی در تحول حوزه‌های علمیه. مجموعه مقالات همایش بازخوانی آثار علمی و فرهنگی انقلاب اسلامی، ۱۳۹۵.
۲. خامنه‌ای، سید علی. افق مطلوب حوزه، تربیت فقیهان انقلابی و مجتهدان زمان آگاه است. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۹۴.
۳. خامنه‌ای، سید علی. الزامات رسیدن به «حوزه مطلوب» در نگاه رهبر انقلاب. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۹۵.
۴. خامنه‌ای، سید علی. الزامات رسیدن به «حوزه مطلوب» در نگاه رهبر انقلاب. خبرگزاری رسا. ۱۳۹۳.
۵. خامنه‌ای، سید علی. بازخوانی نظرات آیت‌الله خامنه‌ای در زمینه علم فقه. پایگاه اطلاع‌رسانی اجتهاد. ۱۳۹۶.
۶. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در آغاز درس خارج فقه، ۷۰/۶/۳۱. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۷۰.
۷. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در جمع اساتید، فضلا و طلاب حوزه علمیه قم. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۷۹.
۸. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در دیدار جمعی از روحانیون استان بوشهر، ۷۰/۱۰/۱۱. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۷۰.
۹. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در دیدار جمعی از فضلاء حوزه علمیه قم. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۷۰.
۱۰. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در دیدار جمعی از نخبگان حوزوی. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۷۴.
۱۱. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در دیدار طلاب استان تهران. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۹۷.
۱۲. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در دیدار طلاب حوزه‌های علمیه. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۹۶.
۱۳. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در دیدار طلاب حوزه‌های علمیه، ۹۸/۲/۱۸. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۹۸.
۱۴. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در دیدار طلاب و فضلا و اساتید حوزه علمیه قم. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۹۰.

۱۵. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در دیدار طلاب و فضلا و اساتید حوزه علمیه قم. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۸۹.
۱۶. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در دیدار مجمع نمایندگان طلاب و فضلاء حوزه علمیه قم، ۶۹/۱۱/۴. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۶۹.
۱۷. خامنه‌ای، سید علی. بیانات در مراسم عمامه‌گذاری جمعی از طلاب، ۶۸/۱۰/۲۶. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۶۸.
۱۸. خامنه‌ای، سید علی. پیام حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای به همایش بین‌المللی یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۴۰۴.
۱۹. خامنه‌ای، سید علی. تبیین سه مسئولیت مهم روحانیت. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۹۵.
۲۰. خامنه‌ای، سید علی. سخنرانی در آغاز درس خارج، ۷۱/۶/۲۹. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۷۱.
۲۱. خامنه‌ای، سید علی. سیاست‌های کلی ایجاد تحول در نظام آموزش و پرورش. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۳۹۲.
۲۲. خامنه‌ای، سید علی. مأموریت حوزه پیشرو پاسخگویی به نیازهای نوپدید جامعه است. پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر مقام معظم رهبری. ۱۴۰۴.
۲۳. خامنه‌ای، سید علی. مطالبات امام خامنه‌ای از طلاب سطح ۱ و ۲. پایگاه اطلاع‌رسانی طلاب و فضلاء حوزه علمیه. ۱۳۹۸.
۲۴. سالاری پاک، ایمان. تعامل حوزه علمیه و رسانه در بیانات مقام معظم رهبری و ارائه الگوی مطلوب. فصلنامه بین‌المللی میان‌رشته‌ای Pure Life، ۱۹(۶). ۱۳۹۸.
۲۵. سالمی، علی. اخلاق و معنویت در تربیت طلبه: نگاه رهبری انقلاب. فصلنامه علوم دینی، ۱۲(۳)، ۱۳۹۷.
۲۶. ضیایی، غلام‌محمد. حوزه علمیه: آسیب‌ها و راهکارها. نشریه کوثر معارف، ۱۱، ۱۳۹۸.
۲۷. طاهری، محمد. نقش اساتید در تهذیب نفس طلاب. پژوهشنامه حوزه و دانشگاه، ۷(۲). ۱۳۹۵.
۲۸. کمیلی، حسن. ضرورت تهذیب در بیان مقام معظم رهبری. پایگاه اطلاع‌رسانی کمیلی. بازیابی از: ضرورت-تهذیب-در-بیان-مقام-معظم-رهبر. ۱۳۹۶.
۲۹. مظاهری، محمدمهدی، و رحمانی، جواد. فرصت‌ها و تهدیدهای فراروی حوزه‌های علمیه در عرصه بین‌الملل با رویکرد رسانه. فصلنامه بین‌المللی میان‌رشته‌ای Pure Life، ۱۹(۶). ۱۳۹۸.

۳۰. موسوی، سید غلامرضا. مدیریت راهبردی و نقش آن در تحول حوزه علمیه. اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، ۹، ۱۳۹۳.

۳۱. ودادی، احمد. بهره‌گیری از فناوری اطلاعات و ارتباطات در آموزش علوم دینی. فصلنامه علمی پژوهشی آموزش علوم دینی، ۱۵(۲). ۱۳۹۹.

۳۲. هوشیار، علی‌محمد. تبیین قرآنی چالش‌های تربیت طلاب در حوزه علمیه از منظرگاه امامین انقلاب. در بیست و دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در روانشناسی، مشاوره و علوم تربیتی. ۱۴۰۴.